



Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository



Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

916

917

918

919

920

921

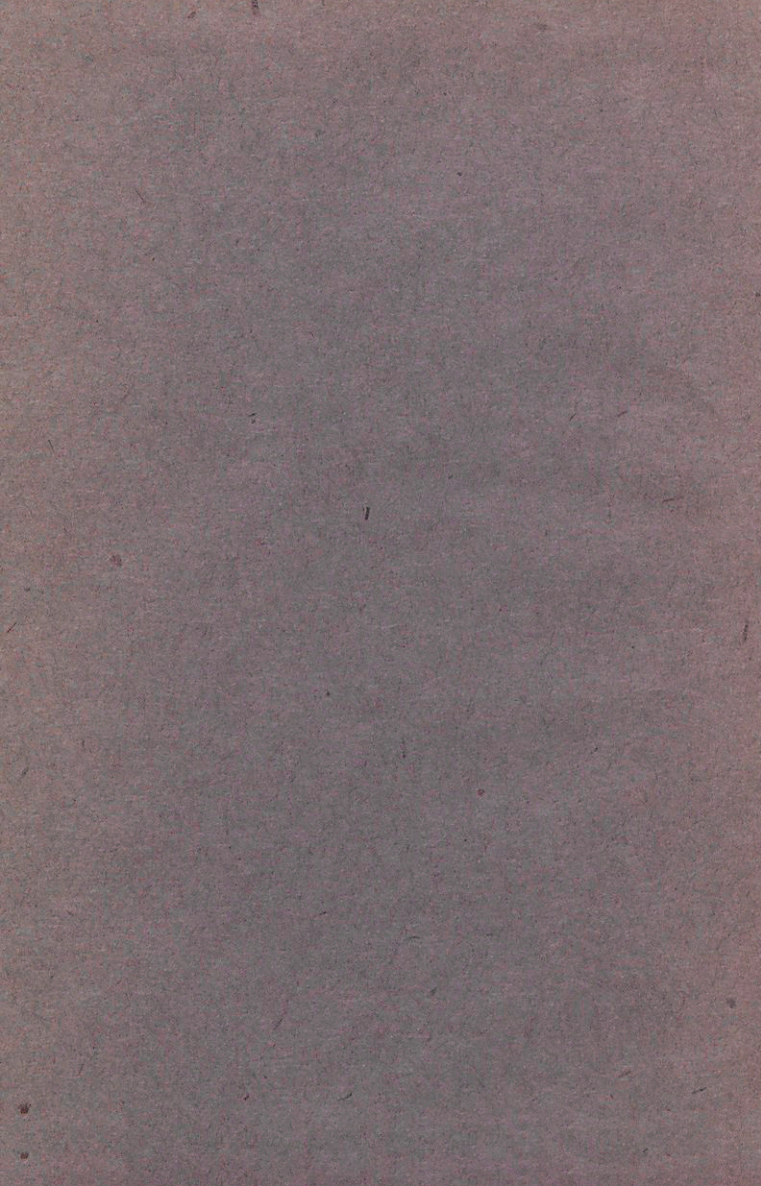
922

923

924

613

F-76



Քոլերան ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■ ■

■ ■ ■ ■ մեր դուռներուն առջեւ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՐՄԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑԻ



այս

616.9

ՔՈԼԵՐԱՆ

Մեր դուռներուն առջեւ

Գրող՝ Խաչատուր Գ



ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԱՐՄԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՋԱՌԱՆՈՅԻ

16147

7838.57

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

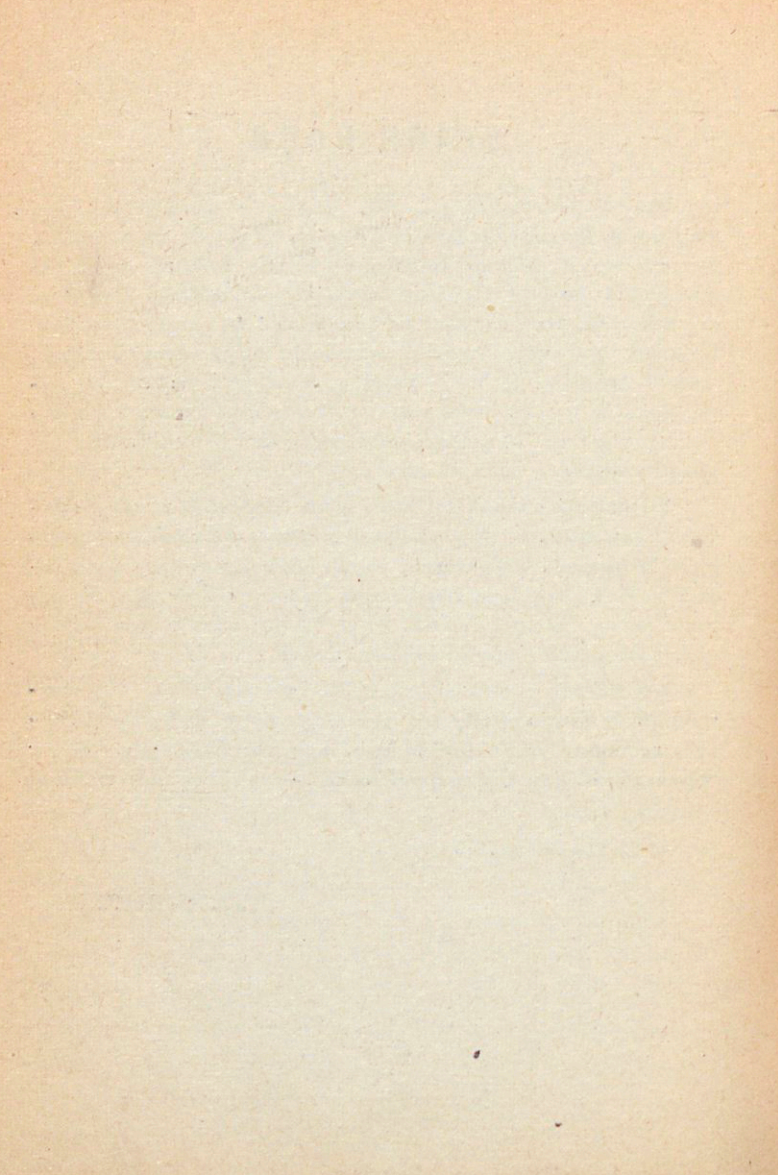
Ինչպէս դարանակալ բնամին, որ հազար վարաններէ յետոյ, գաղտագողի կը սողոսկի ներս եւ իր թաքը կը ցուցնէ սպառնագին, այս անաւոր ու պժգալի հիւանդութիւնն ալ, Քոլերան, անա մեր դուռներուն առջեւ է: Օձի պէս սողալով սահմաններէն ներս մտաւ ու յամբար, բայց ապահով իր նուանմանը՝ կը յառաջանայ, մեր կ'ոսոսէ՝ տեղէ տեղ, Կարինէն անցնելով Քաղէ, յետոյ Տրապզոն, նամբէն շեղելով դէպի ներս, Խարբերդ, դառնալով Սամսոն, եւ, իբրեւ կարեւոր կայան, կանգ առնելով Պոլիս: Մայրաքաղաքը վարակուած է այլ եւս, եւ զոհերն աստեակներով կը հաշուեն: Սեւ երկիւղ մը պատած է ամենուն սիրքը:

Եւ սակայն անաբեկելու տեղի չկայ: Ստրասպին ու լացը տղաներուն բաժինն է, եւ բացարձակապէս անօգուտ: Ո՛րքան հիշք կը խօսի Պ. Խասիսեան, կովկասահայ յայտնի բժիշկը, որ ներկայ պատերները գրած է յակապէս ժողովուրդին համար. «Ով որ գիտէ թէ ի՛նչ բանէ առաջ կու գայ քոլերան եւ թէ ինչպէս պէտք է կռուիլ անոր դէմ, անոր համար քոլերան երկիւղալի չէ»:

Այս տեսքսը հրատարակելով, մենք նպատակ ունինք այդ **սարսական ծանօթութիւնը** տալ մեր շուրջը յաժող անկոչ հիւրի մասին, ու անոր դէմ մտաւորաբար միջոցներ հայթայթել: Զե՞ որ **Պիտտրեան մէջ է մարդուն ոյժը**, — դարձեալ փոխ առնելով բժիշկին խօսքերը:

15/28 Սեպտեմբեր 1910

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉՆԵՐԸ



ՔՈԼԵՐԱՆ

ՄԵՐ ԴՈՒՌՆԵՐՈՒՆ ԱՌՋԵԻ

Ա.

Քոլերան ընդհանրապէս երկար դադարներով երևւան կու գայ: Տասնեակ տարիներ կ'անցնին, ոչինչ կ'իմանանք այդ մահացու հիւանդութեան մասին. բայց ահա յանկարծ օրին մէկը մարդ մը կը վարակուի քոլերայէն, դիտաւորապէս ծովեզերեաց քաղաքի մը մէջ, և ախար արագօրէն կը սկսի տարածուիլ ուրիշ մերձակայ քաղաքներ և գիւղեր: Մեծ քաղաքներու մէջ հիւանդներու թիւը կը հասնի օրական հարիւր կամ նոյն իսկ աւելի հոգիի. և վերջապէս ամբողջ երկիրը կամ անոր մէկ մասը կը բռնկի քոլերայով: Երբ շատ մը տեղերու բնակիչները միեւնոյն ախտով կը հիւանդանան, յառաջ կու գայ համահարակ:

Երբ քոլերան ծագի որեւէ տեղ մը, հան կը մնայ անորոշ ժամանակով, քանի մը ամիս կամ ամբողջ տարի մը և նոյն իսկ երկու տարի: Այնուհետև հիւանդութեան դէպքերը հետզհետէ կը նուազին և վերջապէս կը զազրին:

Իրրև մեծապէս տեսող հիւանդութիւն՝ Քոլերան ամենահին ժամանակներէ ի վեր գոյութիւն ունի Հնդկաստանի մէջ, և սլարապ տեղը չէ որ հայերէն հնդկախոս բացատրութիւնը կը գործածեն: Հնդկաստանէն այդ ահաւոր հիւանդութիւնը երբեմն կ'անցնի հարեւան երկիրներ, Ռուսաստան, յետոյ Եւրոպա, ինչպէս ներկայիս:

Առաջին անգամ Քոլերան Հնդկաստանէն Եւրոպա անցաւ մոտաւորապէս հարիւր տարի առաջ: Եւ ընդհանրապէս Պարսկաստանէն և Ռուսաստան ծայր կու տայ

վարակումը : Քոլերայի առաջին համաճարակը Կովկասի մէջ տեղի ունեցաւ 1823 թուականին , անցնելով Պարսկաստանէն և տարածուելով գլխաւորաբար Սալթանի և Պարսի նահանգներուն մէջ , ուր սահմանափակուեցաւ : Հինգ տարի վերջը քոլերան կրկին ծագեցաւ Պարսի մէջ , բայց ոչ առաջուան թափով : 1830ին ծագեցաւ ամենասատիկ համաճարակը , զոր Կովկասի ժողովուրդը մինչև այսօր ալ կը յիշէ իբրև «Մեծ Քոլերան» : Հիւանդութիւնը տարածուեցաւ ըստանդակ Կովկասի մէջ , խից բազմաթիւ զոհեր , յաջբոլ տարին անցաւ Եւրոպական Ռուսիա և անկէ՝ արեւմտեան Եւրոպա , ինչպէս կը սպառնայ ըլլալ ներկայ պարագային ալ : Անկէ վերջը քոլերան Կովկաս անցած է տակաւին հինգ-վեց անգամ , տեւելով երբեմն մէկ երկու տարի և ամէն անգամին ալ փոխադրուելով Ասիայէն , Պարսկաստանի և ուրիշ ասիական երկիրներու մէջէն :

Սովորաբար քոլերան սատուկապէս կը ճարակի ամբան տաքերուն , սակայն և այնպէս կը պատահի որ ձմեռն ալ տեւէ :

Անոնք որ զոհէ մէկ անգամ տեսած են քոլերայի համաճարակը , հաւանորէն կը յիշեն թէ ինչպէս կ'արտայայտուի այդ հիւանդութիւնը : Մենք կը նկարագրենք նախ անոր թիթև տեսակը , փոքարուրիւնը :

Շատ անգամ քոլերայի փոքարիւնք իր ակտանչաններով չի տարբերի սովորական , փորճարութենէն և սակայն երբեմն կը փոխուի ամենաճանր քոլերայի : Կը պատահի նաև որ ինքնին թիթև քոլերայի փորճարինքը կը վարակէ ուրիշ մէկը որ կը հիւանդանայ ամենաճանր քոլերայով :

Քոլերայի փորճարինքի ժամանակ լուծողութիւնը յաճախապէս է , կզկզանքը՝ բառական ջրալի , ստամբքը կը կռկոսայ , սիրտը կը խառնուի , յետոյ կը սկսի զկը-

տալ ու փոխել . հիւանդը սրտնեղութիւն կը զգայ , իսկ երբեմն՝ սրտի յաճախակի բարախում , յետոյ՝ ցաւ դանազան մկաններու , մանաւանդ սրունքներուն մէջ , լեզուն կը ճերմկի , ծարաւը կը սաստկանայ , ախորժակը կը կորսուի : Յաւը կը սկսի կա՛մ յանկարծ , երբ մարդին քղինքը բոլորովին առողջ կը զգայ , կա՛մ մտկէն և կամ չափազանց ուտելէն :

Քոլերային այս տեսակը , փորճարինքը , կը շարունակուի երկու-երեք օր . իսկ երբեմն աւելի երկար և կանցնի շատ անգամ անվնաս . ասիէ կը մեռնին յաճախ երեսասները , խմաները և առ հասարակ դառամած ու թոյլ մարդիկ : Քոլերայի համաճարակի ատեն անհրաժեշտ է իսկոյն և ազդու կերպով բժշկել ամէն տեսակ փորճարութիւն և մանաւանդ այն փորճարինքը զոր վերև նրկարագրեցինք : Եթէ փորճարութեամբ հիւանդները անխնամ կը թողուն իրենց հիւանդութիւնը և կը շարունակեն կերակրուիլ ու սարիլ այն ձեւով ինչ կերպով որ կ'ապրէին և կ'ուտէին առողջ ժամանակ , իրենց վիճակը արագօրէն կը վատթարանայ :

Երբեմն ալ նոյնիսկ սկիզբէն հիւանդութիւնը կը ստանայ կատաղի ու վտանգաւոր հանգամանք : Փորճարութիւնը կ'ըլլայ խիստ յաճախադէպ , կզկզանքը հետզհետէ կը դառնայ անզոյն կամ գորշ հեղուկ , խառնուած՝ զեղնազոյն կամ գորշ մամնիկներու հետ որոնք շատ կը նմանին եփած բրնձի ջուրին . ասոր համար է որ այդ կըզկըզանքն ալ կոչուի բրնձի կզկզանք : Այս արտաթորումը գրեթէ բնաւ հոտ չունի : Որքան սաստիկ ըլլայ փորճարութիւնը , այնքան քիչ կու գայ մէզը , և երբեմն նոյն իսկ բոլորովին կը կասի : Հիւանդը կը փոխէ շատ ուժեղ կերպով և յաճախ փոխածն ալ նման է բրնձի ջուրին . ամբողջ մարմնին մէջ թուլութիւն կը զգայ , գլխակցութիւնը կը բթանայ , թախիժը կը համակէ զինքը , մար-

մինը կը սկսի կծկուիլ, յառաջ կուգան ցաւեր՝ նախ
ուռքերուն մէջ և յետոյ կ'անցնին ձեռքերուն և ամբողջ
մարմնին: Հիւանդութեան այս տեսակը կը կոչուի Քոլերա:

Կարգ մը պարագաներու մը, երբ քոլերայով հիւան-
դը չաղէկնար, այլ ընդհակառակն վիճակը ա՛լ աւելի կը
վատթարանայ, փորհարութիւնը աւելի յաճախողէս կը
դառնայ, իսկ կղկղանքը՝ կ'ըլլայ այնքան ջրալի որ մար-
դուն արիւնը՝ չնորհիւ աղիքներէն դուրս եկած ջուրին՝
սաստիկ կը թանձրանայ, հիւանդին դէմքը կը դունաւոր
և տեղ տեղ կը կապտանայ, մորթը կը պաղի, կը կնճու-
տի, կը թառամի և կը ծածկուի կպչուն քրտինքով.
Չղաձգութիւններն ու մկաններու ցաւերը խիստ կը սաստ-
կանան, հիւանդը բոլորովին կը կորանցնէ ապրելու փա-
փաքը և ամբողջ մարմինը բոլորովին կը թուլնայ: Մէ-
զը կը դադրի, զարկերակն ու սիրտը բոլորովին կը թուլ-
նան և աստիճանաբար գրեթէ կը դադրին բարախելէ.
Փսխումը կը կրկնուի օրական մինչև եօսան անգամ, իսկ
երբեմն ալ հիւանդը արիւն կը փսխէ. չնչառութիւնը կը
ծանրանայ, հիւանդը արագօրէն կը նիհարնայ. կարծես
կը հալի, այտուկն ու քիթը սուրի պէս կը ցցուին, աչ-
քերը փոսը կ'իյնան, հիւանդը կը խօսի բարձր բայց
թոյլ ձայնով:

Այս վիճակին մէջ գտնուող հիւանդին կղկղանքը
կ'ըլլայ անգոյն հեղուկ, որ դուրս կու գայ առանց նե-
ղութիւն տալու, առանց տքալու. փսխումը կը սաստ-
կանայ և տեղի կ'ունենայ առանց բղկոցի:— Այսպիսի
ծանր քոլերայով վարակուած հիւանդները չատ քիչ ան-
գամ կ'առողջանան. սովորաբար կը մեռնին, հեղձեւո՛ւ
աւելի և աւելի թուլնալով: Ընդհանրապէս քոլերայի հի-
ւանդութիւնը կարճատե է. կը տեւէ երկու երեք օրէն
մինչև 6-8 օր:

Կը պատահին նաև քոլերայի այնպիսի դէպքեր, երբ

հիւանդութիւնը կը տեսէ միայն քանի մը ժամ. ախտի սկիզբէն իսկ, առաջին ժամուան ընթացքին, մարդը որ մինչև այն վայրկեանը առողջ էր, յանկարծ կ'իյնայ, կարծես շանթահար եղած ըլլար և քանի մը ժամ վերջը կը մնանի: Քոլերայի այս տեսակ դէպքերուն տեղի չեն տւենար առանձին փորձարութիւն կամ փոխում:

Բ

Հիմա քիչ մը աւելի մօտենանք քոլերային. աշխատինք պարզել թէ ինչ բանէ յառաջ կու գայ ան, ինչպէս կը տարածուի ի ինչ միջոցներով կարելի է կուտիլ անոր դէմ:

Աւելորդ է ըսել թէ կան հիւանդութիւններ, ինչպէս օրինակ ծաղկախոր, կարմրախոր և կեղծմաշկը, որոնք վարակիչ են, մէկ մարդէն միւսին կ'անցնին: Այս կարգէն է և քոլերան: Վարակիչ հիւանդութիւնները յառաջ կու գան շտրճիւ չափազանց մանր էակներու, զորս աչքով չենք կրնար տեսնել այլ խոշորացոյցով և որոնք կը կոչուին միկրօք, պաֆդերիա: Մանրէները մարդու մարմնին մէջ կը մտնեն օդին հետ, երբ կը չնչնք, խմելու ջուրին հետ, կերակուրին հետ, փոշիին հետ կամ վերջապէս ազտին հետ, որ կ'իյնայ մարմնին վրայ եղած փոքրիկ վէրքի մը մէջ կամ ճանկուտած տեղ մը: Երբ խոշորացոյցով զխտնք, կը տեսնենք որ այդ մանրէները ունին տարբեր ձևեր. ոմանք նման են սրած թելի, ուրիշներ՝ ցուպիկներու կամ ստորակէտի, իսկ կան ալ որ կոր ձև ունին: Մանրէները կը բազմանան չափազանց արագութեամբ. բաւական է որ մանրէ մը իյնայ այնպիսի տեղ մը ուր կրնայ մնանիլ և աճիլ, ինչպէս օրինակ՝ մարդու բերանը, ուր կայ թուք և կերակուրի մնացորդ, կամ կաթիլ մը ջուրի կամ հեղուկի մէջ, որպէս զի մէկ ժամուան ընթացքին անկէ գոյանայ միլիոնաւոր սերունդ:

Մանրէի կեանքին տևողութիւնը կախում ունի ինկած տեղէն: Այսպէս, օրինակ, սենեակի ջերմութեան աստիճանին մէջ մանրէները կրնան շատ երկար ապրել կաթի, ջուրի, արզանակի (մաջուր) մէջ, իսկ չոր տեղերու, տաք վառարանի, հոսացած ջուրի, կրակի և մէկ քանի թունաւոր հեղուկներու մէջ (սիւլպիմէ, կրաջուր ևւայն) անմիջապէս կ'ոչնչանան:

Ատոր համար մանրէները կը սպաննեն հոսացած ջուրով, կրակով և թունաւոր հեղուկներով, երբ պէտք էլ լայ: Մանրէները այս կերպով ոչնչայնելը կը կոչուի **Հակահիսում**:

Մանրէները կը սնանին զանազան նիւթերով, որոնք կը գտնուին ջուրին, կաթին, աղիքներուն, ստամոքսին և ցեխին մէջ. մէկ խօսքով՝ գրեթէ ամէն տեղ ուր սնունդ և ապաստան կը գտնեն: Մանրէները ինչպով գլխաւորապէս բերնի մշտոյս մարդու մարմնին մէջ, կը բազմանան և կը տարածուին անոր զանազան մասերուն մէջ: Անոնք կ'արտադրեն մասնաւոր թոշն մը, որ կը ծծուի մարմնէն, կը թունաւորէ զայն և յետոյ յառաջ կը բերէ այս կամ այն հիւանդութիւնը: Իւրաքանչիւր հիւանդութիւն իրեն յատուկ մանրէն ունի: Ատոր համար ալ միկրոբները կը զատեն իրարմէ, հիւանդութեան համեմատ. այսպէս, տարբեր են կեղծմաշկի, ժանտախտի, թոքախտի, քրէրայի և ուրիշ հիւանդութիւններու միկրոբները: Քոլէրայէ վարակուած իւրաքանչիւր հիւանդի աղիքներուն մէջ կը գտնուին միլիոնաւոր այդպիսի միկրոբներ. անոնք շատ են մանաւանդ արտաթորութիւններու, փսխումի և թուքի մէջ. կը գտնուին նաև հիւանդին ճերմակեղէնին, լաթերուն, ձեռքերուն և առ հասարակ մարմնին վրայ, որովհետև հիւանդները երբեմն իրենց վրայ կը թափեն փսխուանքը և իրենց կղկզանքին քով սպռկած կ'ըլլան:

Պարզ է թէ իւրաքանչիւր մարդ որ գործ ունի քո-

չերայէ բռնուած հիւանդի կղկղանքին և փոխուհիքին հետ, ինքն ալ կրնայ վարակուիլ: Երբեմն նոյն ինքն հիւանդը իր հիւանդութեան սկիզբները կամ նոյն իսկ առողջ մարդը, որու վրայ ինկած են միկրոբները, իր հետ կը տարածէ վարակիչ ախտը: Շատ դիւրութեամբ կը տարածուի ախտը, երբ հիւանդը չըջապատող կամ անոր հետ յարաբերութեան մէջ եղած անձերը ուրիշ մարդու կու տան հիւանդին լաթերը կամ միւս իրեղէնները, որոնց վրայ սովորաբար կը վիստան միկրոբները: Երբեմն տարափոխիկ հիւանդութիւնը կը տարածուի նոյն իսկ նամակներու կամ ծրարներու միջոցաւ, զորս կ'ուղարկեն իրենք հիւանդները, կամ այն տունէն ուր հիւանդներ կան: Ասկէ պարզ կը տեսնուի թէ ինչպէս քոլերան կը տարածուի մէկ քաղաքէն միւսը, մէկ գիւղէն միւսը: Մարդոց հետ մէկտեղ քոլէրայի միկրոբները կը տարածուին երկաթուղիներով, շոգենաւով, գիւղական ճանապարհով, կարաւաններով և առ հասարակ այն բոլոր միջոցներով զորս կը գործածեն մարդիկ տեղափոխութեան համար, և արդէն այս միջոցներով է որ ամէնէն շատ կը տարածուի համաճարակը Երբեմն, պատերազմի ժամանակ, զօրքերը կը տարածեն մանրէները: Նոյն հիւանդ վրայ վարակիչ ախտը կը տարածեն և բանուորները; գաղթականները, ուխտաւորները, տարր բարձրացող վրանաբնակ ցեղերը որոնք մէկ տեղէն միւսը կ'անցնին: 1892 ի համաճարակին ստեն Պաքուէն հեռացած բնակիչներն էին որ քոլերան տարածեցին ամբողջ Կովկասի մէջ:

Եթէ քոլէրայէ վարակուած մանրէ մը ինչոյս բազմամբոխ տեղ մը, ինչպէս են տօնավաճառները կամ ժողովրդական հանդէսները, ի հարկէ կրնայ շատ մարդիկ վարակիլ: Հիւանդութեան տարածման մէջ մեծ դեր ունին նաև ազրանոցները և արտաքնոցները, ուր կը թափեն հիւանդին արտաթորութիւնները: Եթէ ազրանքները

այնպէս ևն շինուած , որ կրնան ծծել հորերուն աղբը , այդ պարագային արտաթորութիւններու մէջ եղած մանրէները դիւրութեամբ կ'իջնան թէ գեանին տակ և թէ խմելու ջուրի մէջ , ինչպէս է ջրհորներու ջուրը : Այն ատեն ս'ի որ կը գործածէ այդ վարակուած ջուրը , կըրնայ հիւանդանալ քոլերայով :

Համաճարակներու տարածման մէջ մեծ դեր կը կատարեն արտաթորումները : Ախտի սկզբնաւերութեան ատեն հիւանդները գլուզերու մէջ յաճախ իրենց աղտոյտութիւնները կը թափեն առուններու և փոսերու մէջ , ատոնցմէ մարդիկ ջուր կ'առնեն խմելու և ուրիշ անասական կարիքներու համար : Նոյն ձեւով կը վարակուին երբեմն ջրհորները :

Առ հասարակ յայտնի է որ այն քաղաքներուն և գլուզերուն մէջ ուր տունները , փողոցները , բակերը աղտոտ կը պահուին , ուր կը թափուին արտաթորութիւնները , ամէն տեսակ աղբ և սասկած կենդանիներ ուղղակի գեանի վրայ , կամ գլուզէն անցնող գետակը կ'ապականէ կենդանիներու արտաթորութիւնով , քոլերան կը զարգանայ շատ ուժեղ կերպով :

Գ.

Սակայն պէտք չէ կարծել որ իւրաքանչիւր մարդ որու մարմնին մէջ կ'իջնայ քոլերայի մանրէն , անպայման պիտի հիւանդանայ , իսկ հիւանդանալէն՝ անպատճառ պիտի մեռնի : Քոլերայէն կը հիւանդանան ամէնէն շատ անոնք որ սովորաբար թոյլ ևն առողջութեամբ , սակաւաթիւնն , ունին ստամոքսի հարրուխ , խման ևն , անոնք որ խակ կամ փտած պտուղներ , հում բանջարեղէններ կ'ուտեն , թթու գինի և անխտիր ամէն տեսակ ջուր կը խմեն , յաճախ կը մսին , ուշադրութիւն չեն ըներ իրենց առողջութեան և սրոնց ստամոքսը յաճախ կը խանգար-

ուի : Այս կարգի անդգոյշ հիւանդները դժուարաւ կ'ա-
ռողջանան : Պարզ է , ուրեմն , թէ որքան կարեւոր է
կերակուելն և ստամոքսին հոգ տանիլ , և աշխատիլ
չխանդարելու ստամոքսը : Շատ տեղեր ամառը և աշունը
գրեթէ բացառապէս մրգեղէնով և բանջարեղէնով կը
կերակուին . կ'ուտեն սեխ , ձմերուկ , սերկեւիլ , խաղող :
Երբ ասոնք հասած և թարմ են , վնասակար չեն . հետե-
ւաբար անհրաժեշտ է զանոնք ուտել մեծ ընտրութեամբ
և նախապէս լուալ մաքուր ջուրով :

Այժմ կանգ կ'առնենք այն պայմաններուն վրայ
որոնք կրնան քոլերայի համաճարակին ծաւալման առաջջը
առնել կամ թուլացնել :

Ահագին նշանակութիւն ունի առ հասարակ բոլոր
տարափոխիկ հիւանդութիւններու , լինչպէս և քոլերայի
առաջքն առնելու համար բակերու , հրապարակներու և
փողոցներու մաքրութիւնը . անհրաժեշտ է նաև լաւ շինել
ու մաքուր պահել սղրահորերը , գիւղի սահմաններէն
դուրս տանիլ բոլոր անմաքրութիւնները , հակել որպէսզի
կենսական մթերքները , մանաւանդ մրգեղէնները լլլան
ընտիր ու թարմ : Յատուկ ուշադրութիւն պէտք է դար-
ձնել մաքուր պահելու բոլոր այն տեղերը ուր շատ մարդ
կը հաւաքուի . լինչպէս են օրինակ՝ կրպակները , իջեւան-
ները , խանութները , ժողովատեղիները , դոմերը , խաները
և հիւանդանոցները : Բոլոր այս հիմնարկութիւնները ան-
հրաժեշտ է որ ունենան խոր աղքահորեր :

Բայց պէտք է մեծ հոգ տանիլ լաւ մտունդ ունենա-
լու : Ի հարկէ չքաւոր մարդուն համար դժուար է միշտ
առողջարար կերակուր ունենալը . բայց և այնպէս , ան
պ կարելի եղածին չափ պէտք է աշխատի ստանալ լաւ
մտունդ՝ կաթ , միս , իւղ , բանջարեղէն : Մանաւանդ լաւ
պէտք է կերակրել երախաները և հոգ տանիլ անոնց
ստամոքսին :

Անհրաժեշտ է չափաւոր աշխատիլ և շատ չյտնիլ . պէտք է ուշադիր ըլլալ չափէ դուրս չաշխատելու , մաւնաւանդ դաշտային աշխատանքներու ժամանակ : Բանաձատանն պէտք է կուշտ ուտել , խոյս տարով պահքի կերակուրներէ : Այս վերջինները աւելի ծանր են ստամոքսին համար և այնքան անողորար չեն ինչքան ուտիքի կերակուրները :

Գ

Անշուշտ չքաւոր մարդուն համար դժուար է նաև տաք , լուսաւոր և ընդարձակ սենեակներ ունենալ : Ատոր համար ալ ալ մութ և խոնաւ սենեակներու մէջ ապրողները պէտք է յաճախ բանան լուսամուտները և օդանցքները , կանոնաւոր կերպով մաքրեն սենեակին օդը :

Լաւ չէ որ շատ մը մարդիկ քնանան միւսնոյն սենեակին մէջ . ատով օդը կ'ապականի և իրենք ապրողներն ալ դիւրաւ կը հիւանդանան : Օդատկար է յաճախ վառելի վառարանները , որով կը մաքրուի սենեակներու օդը : Գիւղերու մէջ , ուր մարդիկ և անասունները մէկտեղ կ'ապրին , մէկ յարկի մէջ , անհրաժեշտ է բնակարանները պահել խիստ մաքուր . իսկ ամէնէն նպատակաշարմարն է անասունները տեղաւորել սուանձին , գոմին մէջ , ինչպէս կ'ընեն շատ գիւղացիներ :

Քոլերայի համաճարակի ժամանակ , կամ երբ լուրեր կը հասնին անոր մասին , պէտք չէ վհատիլ և հաւատալ ամէն մէկ անհեթեթ լուրի , զոր կը տարածեն թեթեւամիտ և երկչոտ մարդիկ :

Գիտնալով որ մարդիկ կը վարակուին միկրոբներէ որոնք կը գտնուին օդին օդին , ջուրին , կաթին և սուհասարակ բոլոր այն բաներուն մէջ զորս մարդիկ ներս կ'ընդունին շնչած , կերած կամ խմած ատեն , նոյնպէս և այն բոլոր իրերուն վրայ որ կը գտնուին հիւանդին քով ,

անհրաժեշտ է գործադրել հետեւեալ նախադրուչական միջոցները .— Պէտք է խմել միայն աղբիւրի կամ ջրանցքի ջուր . իսկ աւելի լաւ է եռացուած ջուր . լաւ է յաճախ այցելել թէյարանները և ճաշարանները որ կը բացուին համաճարակի ժամանակ գիւղերու և քաղաքներու մէջ , և այնտեղ թէյ խմել :

Անոնք որ պաղ ջուրով լուացուելու սովորութիւն ունին, կրնան շարունակել, բայց ուշադրութիւն ընելու են որ չմսին :

Մասնաւոր հոգ տանելու է այն բոլոր բաներուն որ շուկայէն տուն կը տարուին : Կաթը պէտք է միշտ եռացնել , բանջարեղէնը՝ լուալ , գործածուած իրեղէնները—ինչպէս հին շորը , հին կահ-կարասին—հականխել եռացող ջուրով կամ շոգիով : Եթէ անոնք քաղաքին մէջ գլխուած են , անհրաժեշտ է բոլորն ալ գրկել մաքրանոց , ուր բոլոր մանրէները կ'ոչնչայնեն շոգիով և կազով :

Շատ գիւղերու մէջ անասուններու աղբէն կը պատրաստեն աթար (չոր թրիք) . որովհետեւ համաճարակի ժամանակ թրիքի վրայ կրնան թափուած ըլլալ քոլերայով հիւանդներու արտաթորութիւնները կամ փսխուոնքը , ուստի և աւելի լաւ է աղբը , երբ տակաւին վարակուած չէ՝ կրկ գիւղէն դուրս և այնտեղ պատրաստել աթար :

Իսկ ամենամեծ նախադրուչական միջոցներ պէտք է ձեռք առնել այն ժամանակ , երբ ո՛ր և է տեղ մը արդէն երեւան են եկած քոլերայի դէպքեր : Եթէ քոլերան ծագած է քաղաքի մէջ , բնակիչներուն համար դիւրին է հիւանդը զատել առողջներէն և հականխութեան ենթարկել . իսկ գիւղին մէջ , ուր մարդիկ կ'ապրին շատ նեղ պայմաններու մէջ , ի հարկէ աւելի դժուար է այդպէս վարուիլը . ուստի և գիւղացիները՝ քոլերայի երեւան գալէն յետոյ , կրնան տեղափոխուիլ այգիները , եթէ մօտ են , իսկ թափառական վրանարնակները (ֆոշտո) լաւ է

որ փութան երթալ եայլաղները : Գալով հիւանդին , ամէնէն առաջ պէտք է ուշադիր ըլլալ անոր արտաթորութիւններուն և փխսածին . անհրաժեշտ է մեծ խնամով առանձին ամանի մը մէջ հաւաքել հիւանդին թափթըփութները և դուրս հանել անոր ընակարանէն : Արտաթորութիւնները ս'չ մէկ պարագայի մէջ կարելի է թափել ուղղակի գեանի վրայ . պէտք է երեք կանգուն խորութեամբ փոս մը փորել և այնտեղ թաղել :

Հիւանդին թափթփութները փոսի մէջ թաղած ատեն անհրաժեշտ է միկրորները ոհնչացնել քլորակրի (chlore de chaux), երկաթէ արջասպի (sulfate de fer , աթիս Քէճիէի, կրաջուրի , արջասպի , իւղի կամ եռացող մոխրաջուրի միջոցաւ : Այդ բոլորէն պէտք է լեցնել նաև աղբահորերը : Ասոնք բոլորն ալ հաւասար չափով լաւ կը ներգործեն . ուստի իւրաքանչիւր մարդ կրնայ գործածել այս կամ այն միջոցը , նայելով թէ ս'րը յարմար կուգայ իրեն :

Կարելի է այդ միջոցները ձեռք բերել դեղարաններու , բժշկաներու և դեղագործներու մօտ : Իսկ եթէ ձեռքի տակ չկայ հականիսական ոչ մէկ միջոց , այդ պարագային պէտք է աղբահորերու մէջ լեցնել մոխիր կամ չոր հող : Հիւանդները չրջապատող առողջ մարդիկը պէտք է յաճախ լուացուին մաքուր աճառով . իսկ առանձնապէս՝ լուան ձեռքերը և ողողին բերանը : Տունէն դուրս ելած ատեն լաւ է փոխել լաթերը , եթէ փոխնորդ կայ , որպէսզի վարակիչ ախտը չտարածուի ուրիշներու վրայ :

Բոլորովին աւելորդ բան է հիւանդին այցելութեան երթալը : Պէտք չէ նաև շատ մարդիկ գտնուին անոր մօտ . կը բաւէ եթէ երկու մարդ խնամեն դայն . Շտանիքին միւս անդամները կրնան տեղափոխուիլ ազգականներու կամ ծանօթներու մօտ :

Եթէ հիւանդը չառողջացաւ , ամէնէն լաւն է հան-

դուրեցեալը թաղել հետեւեալ եղանակով .— Դիակը փաթաթել սիււալլիմէտով թրջուած սաւանի մէջ, վրան լիցնել քլորակիր և զնել դազադին մէջ, ամուր գամելով կափարիչը, և յետոյ տանիլ գերեզմանատուն, ուր կը կատարուի թաղման կարգը: Գերեզմանին մէջ՝ ալ, որ պէտք է ըլլայ կարելի եղածին չափ խոր, պէտք է լիցնել կիր, որ պէտքի վերջնականապէս ոչնչանան միկրոբները: Ատով հանգուցեալը անարգուած չըլլար. իսկ կենդանի մարդիկն ալ մեծ օգուտ կը ստանան:

Պէտք է սնապատճառ հականեխուլթեան Էնթարկել հիւանդին բնակարանը, եթէ նոյն իսկ առողջանայ: Ասոր համար ամէնէն լաւ միջոցն է սիււալլիմէ կամ Քէնուլ (acide carbolique) սրսկել պատերը, յատակն և առաստաղը. պէտք է այդ հեղուկներով թրջել աւելն ու ցախաւելը և յետոյ աստնցմով սրբել բոլոր սենեակները:

Եթէ բնակարանի յատակը հողաչէն է, խնչպէս հայ դիւղերու մեծամասնութեան մէջ, ամէնէն լաւ միջոցն է քիչ մը փորել գետնը և երեսի հողը թափել արտաքնոյնները: Պատերն և յատակը կարելի է սիււալլիմէ սրսկել սրակիչով, հրչէջ մեքենայի կամ ալլիքի հասարակ խողովակով:

Անհրաժեշտ է հականեխել նաև դուրսի պատերն ու հարեւան շինութիւնները. պէտք չէ խնայել այդ հեղուկները, այլ այնչափ առատ սրսկել, որ հեղուկը կաթիլ կաթիլ թափանցէ բոլոր ճեղքերուն ու ծակերուն և մաքրէ ամբողջ ցեխն ու փոշին:

Բնակարանի հականեխումէն յետոյ պէտք է ծեփել պատերն ու առաստաղը, բայց միայն կրով և ոչ թէ կաւիճով. յատակները, եթէ տախտակաձած են, պէտք է լուալ մոխրաջրով կամ տաք ջրով ու աճառով և յետոյ կրկին անգամ սրսկել սիււալլիմէտով:

Պէտք է սիււալլիմէտով ու տաք ջրով լուալ նաև ամ-

բողջ կարծր կահ-կարասիները, սեղանները, աթոռները մահճակալները, աթոռակները և յետոյ դուրս հանել ու պահել ազատ օդին մէջ: Վերամակները, սպիտակեղէնը, բարձերը, գորգերը, ծածկոյնները ևն. պէտք է ամբողջովին թրջել սիււղիմէով, սրսկելով կամ լուարով կոնքերու մէջ: — Այն բոլոր իրերը զորս կարելի է եռացնել ջուրի մէջ, պէտք է անպայման այդպէս լնել, իսկ մանր առարկաները որոնցմով լուացուած են յատակը, կամ ամանները, լաւ է որ կրակի տրուին:

Հականսխումը պէտք է կատարել բակին, բայց օդին մէջ: Ատոր համար պէտք է ձեռքի տակ ունենալ հետեւեալ միջոցները. ԲՅՐ ՏՐ ՇՕ, ԿԱԽՑ ՃԷՆԻՔԻ ջուր, սիււղիմէ (չառ թուռաւոր հեղուկ մէջն է, որ ոչ հոտ ունի ոչ ալ համ. պէտք է առանձին պահել, որպէս զի պատահարաւ չխառնուի ջուրի կամ օդիի հետ, թանձր մոխրաջուր և կպրաջուր սօտայի հետ խառնուած: Վերջինը պէտք է պատրաստել բժիշկի հաստանդներուն համաձայն:

Միայն մեծ խնամով կատարուած հականսխումէն վերջն է որ վարակիչ ախտը կ'ոչնչանայ տան մէջ և չի տարածուի ուրիշ տեղեր:

Իւրաքանչիւր անհատ հոգ պիտի տանի որ իր հարեւաններն ալ նոյն կերպով կատարեն հականսխում, որովհետեւ հականսխութիւնը իր նպատակին կրնայ հասնիլ միայն այն ատեն երբ կը կատարուի առանց բացառութեան բոլոր այն տուներուն մէջ ուր հիւանդներ գրտնուած են: Ժողովուրդը ինք պիտի օգնէ բժիշկներուն, ցոյց տալով անոնց տուները: Տեսակ մը կանրային գործ պիտի դառնայ այս: Դժբախտաբար, ամէնքն ալ չեն հասկնար այս պարագան. ուստի և երբեմն չեն լնիր այն ինչ որ անհրաժեշտ է: Այդ պատճառով ալ վարակիչ ախտը կը տարածուի: Եթէ, հակառակ բոլոր զգուշական միջոցներուն, տուներն մէջ մէկը կը հիւանդանայ քրտրայով, անհրաժեշտ է անմիջապէս բժշկել զայն:

Եթէ հաստատ յայտնի է որ քոլերայով հիւանդը նախընթաց օր վարունգ կամ ուրիշ պտուղ մը կերած է, ինչպէս յաճախ կը պատահի, այդ պարագային անհրաժեշտ է ամէն բանէ առաջ լուծողական մը տալ անոր, օրինակ քաստորի լուղը (հինտ կաղի) մէկ անգամէն երկու ճաշի դրաց: Իսկ եթէ հաստատ չի գիտցուիր թէ հիւանդը միրգ կերած է, կամ եթէ հիւանդին լուծողութիւնը կանոնաւոր եղած է, այդ պարագային աւելի նպատակայարմար է կլիզմա դնել 6-8 բաժակ գաղջ ջրով, աղիքները մաքրելու համար: Միեւնոյն ատեն պէտք է հիւանդին փորին վրայ կապել մանանեխի սպեղանի կամ չոր ու տաք թեփով լեցուն տոպրակ մը: Պէտք է նաև տաք լոզանք ընել, հիւանդը պառկեցնել տաք անկողին և ապա տաք շիշեր դնել չորս կողմը:

Հիւանդը կերակրելու համար պէտք է տալ ոչխարի միսէ ապուր, կարմիր գլինի, հաւկիթ, տաք թէյ և հաւկիթի սպիտակուցէ ջուր, շաքարով և քոնեակով խառնուած: Կաւ կ'ըլլայ որ թէյը քոնեակով խմուի. կարելի է խառնել նաև բոմ ու կարմիր գլինի: Շատ ծարաւ եղած ատեն, կարելի է տալ մաքուր սառոցյ գոր պէտք է կուլ տայ հիւանդը, կամ զէլտէրի ջուր:

Միեւնոյն ժամանակ պէտք է տաքցնել հիւանդին մարմինը, քսելով մանանեխի կամ քափուրի ողի. իսկ երբ սրունքները կը սկսին շատ ցաւել, պէտք ոտքերը չփել չոր թաւ սրբիչներով կամ կոշտ խոզանակով: Մարմինը կարելի է մարծել նաև մանանեխի (հարտալ) ողիով, թրջուած՝ մահուտէ կտորով կամ անձեռոցներով: Եթէ տան մէջ վալերիան կը գտնուի, կարելի է գործածել հիւանդը կազդուրելու համար. պէտք է խմել օրական երեք անգամ 15ական կաթիլ մէկ գաւաթ ջուրի հետ: Փորհարութեան ժամանակ լաւ է նոյնպէս խմել կարմիր գլինի և տաք փորկալներ հազնիլ: Քիւնափնա կը գործածուի տենդի ժամանակ:

Երբ հիւանդը կը սկսի առողջանալ, անոր կզկզանքը կը դառնայ աւելի թանձր, և հետզհետէ արտաթորութիւնները կ'ընդունին սովորական դեղին գոյն: Փսխումը կը դադրի, մէզը կրկին կը սկսի դալ, կաշին կը կարմրի և կը տաքնայ. դարկերակն ու սիրտը կանոնաւոր կը բանին, ցաւերը կ'անցնին, ակտրժակը կը բացուի. մէկ խօսքով՝ հիւանդը կը կազդուրուի և կը սկսի նորէն հետաքրքրուիլ թէ ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ իր շուրջը:

Առողջանալու միջոցին հիւանդը պէտք է չափազանց զգույշ ըլլայ կերակուրի մասին. պէտք է քիչ ուտէ և ամենաթեթեւ ու ջրալի կերակուրներ, հաւկիթ, կաթ, թէյ գինիով, արգանակ: Լաւ է ընդունիլ տաք լողանքներ օրական երկու երեք անգամ, եթէ հնարաւորութիւն կայ: Առողջանալէ յետոյ հիւանդները դեռ երկար ժամանակ թոյլ կը զգան իրենք զիրենք, հետեւաբար և շատ զխրութեամբ կրնան դարձեալ հիւանդանալ, ատոր համար ալ հիւանդները պէտք է խոյս տան ծանր, յոգնեցուցիչ աշխատանքներէ և զգուշանան պաղ առնելէ:

Երբեմն հիւանդները մէկ անգամէն կատարելապէս չեն կազդուրուիր. կը պատահի որ մէզը դեռ ժամանակ մը չի գար, հիւանդը կը սկսի ջերմ զգալ, մտրթին վրայ ցաներ կ'երեւան, բերնի, կսկորդի, ստամոքսի ու աղիքներու մաղասային թաղանթը կը բորբոքի. կը պատահի որ կը սկսի նաև հազալ: Այս բոլորը կը դարձանին բժիշկները իբրև սովորական հիւանդութիւններ:

Սովորաբար քաղաքներու և մեծ գիւղերու մէջ քուրայի համաճարակի ժամանակ կը չինեն առանձին հիւանդանոցներ կամ տաղաւարներ: Այստեղ ամէն ինչ կանխաւ պատրաստուած է քոլերայով հիւանդներու համար, հետեւաբար և բոլոր վարակուածները կրնան երթալ և հոն դարձանուիլ: Շատեր ազատուած են մահէն ժամանակին երթալով տաղաւարները:

Բայց եթէ անկարելի է խակոյն բժշկ կամ դեղա-
գործ ճարել, կամ եթէ ո՛ր և է պատճառաւ անկարելի է
հիւանդը անմիջապէս հիւանդանոց դրկել, տեղը չէ յու-
սահատիլ և դիմել կեղծ բժշկներու կամ պառաւներու :
Ասոնք չեն գիտեր հիւանդները բժշկել, այլ օգտուելով
ժողովուրդի ազխութենէն, կը կողոպտեն զայն : Կեղծ
բժշկները քղերան կը բժշկին արււն առնելով, պաղ լու-
գանքներով, վրան ջուր լեցնելով, սխտորով և աղօթք-
ներով :

Այս բոլոր միջոցներով հիւանդին վիճակը աւելի կը
վատթարանայ կեղծ բժշկները յաճախ կը մեռցնեն հի-
ւանդը չնորհիւ իրենց ազխութեան : Ամէնէն լաւ այն է
որ մարդ ինք գիտնայ թէ ի՛նչպէս և ի՛նչով կարելի է
օգնել հիւանդին, գոնէ մինչև բժշկին գալը : Իսկ ով որ
գիտէ թէ ի՛նչէն յառաջ կու գայ քղերան և ինչպէս պէտք
է կուռիլ անոր դէմ, անոր համար քղերան երկիւղալի
չէ :

Գիտութեան մէջ է մարդուն զօրութիւնը :

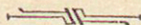
ԲԺ. Ա. ԽԱՏԻՍԵԱՆ



ՄԱՆԵՐ ՊԱՏՈՒԷՐՆԵՐ

1. Երբեք հում ջուր մի՛ խմէք :
2. Սմէն կարելի միջոցներով սնչացուցէք ճանճերը :
3. Երկար ատեն անօթի մի՛ մնաք . սուսէն անօթի դուրս մի՛ ելէք :
4. Ձեր բերանը միայն կուսած կզկ ջուրով ցօղուեցէք :
5. Չափազանց շատ մի՛ ուտէք :
6. Ձեր սիրած կերակուրները միայն կերէք , եփուն և չոր հացով :





Աւելորդ է կրկնել թէ՛ դեռատի աղաք՝ իրենց տարիքին բնական անզգուշութիւններով, լրջօրէն Լնթակայ Լն քոլերայի սպառնալիքին: Այս պարագան նկատողութեան աննելով, կրթական նախարարութիւնը հետեւեալ հրահանգները գծած է դպրոցներու համար. —

1⁰ Դպրոցին ներսը ամէն օր մեծ ուշադրութեամբ պիտի մաքրուի և կերակուրի ևն, աւելցուքները, որոնք անպայման զոյց ամանի մէջ պէտք է գանուին, պիտի յանձնուին աղբահաւաքին: Արտաքնոյցները օրը սուսուազն երկու անգամ առատ ջուրով պիտի մաքրուին և չմարած կիր պիտի ցանուի անոնց մէջ:

2⁰ Միջոյցներ պէտք է ձեռք առնել որպէս զի աշակերտները հանքային կամ եռացած ջուր խմեն: Ջուրը պէտք է գանուի բերանը զոյցուած մաքուր ամաններու մէջ, որոնք բարձր անդիրէ կախուած պիտի բլլան:

3⁰ Դպրոցի մօտակայ նպարավաճառներուն արգիլուած է սկիս, ձմերուկ, խաղող, թուզ և ուրիշ այս կարգի թարմ պտուղներ ծախել. խի պանիրը և ձիթապատուղը պէտք է զոյց ամանի մէջ պահել: Բացարձակապէս պիտի չթոյլատրուի որ այդ նպարավաճառները թէյէ, լեմոնասէ, սալէպէ և խօժաճէ տարրեր ուրիշ ըմպիլի ծախեն: Ամանները պէտք է լուացուին եռացած ջուրով:

4⁰ Դպրոցի սնօրէնները, ուսուցիչները և հսկողները անմիջապէս իրենց տունը պիտի գրիկն այն ուսանողները որոնք փորձարութիւն ունին և կը փսխեն: Այդ աշակերտները բժշկական քննութիւնէ պիտի անցնին:

15

9th ~~10th~~ 20 Aug.

